

Kök, Ali (2025). Son Dönem Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Eser: Tercüme-i Mecmû'ātu'l Muḥaqqıqîn ve Onun İmla ile Ses Bilgisi Özellikleri, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2025 /25, s. 1-20.

SON DÖNEM DOĞU TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ BİR ESER: TERCÜME-İ MECMŪ' ĀTU'L-MUḤAQQİKÎN VE ONUN İMLA İLE SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

[Araştırma Makalesi/ Research Article]

Ali KÖK*

Geliş Tarihi: 15.01.2025

Kabul Tarihi: 03.03.2025

Öz

Bu çalışma, Klasik Sonrası Dönem'de Farsçadan Doğu Türk yazı diline tercüme edilen *Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıqîn*'in tanıtımı ile imla ve ses bilgisi özelliklerini ihtiva etmektedir. Çalışmada öncelikle Doğu Türk yazı diline tercüme edilen eserin mütercimi, hayatı, edebî kişiliği, telif ve tercüme eserleri, tercüme eserleri arasında yer alan *Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıqîn*'in tanıtımı ve yazma nüshaları üzerinde durulmuştur. Daha sonra ise çalışmaya esas teşkil eden eserin belli başlı imla ve ses bilgisi özellikleri ele alınmıştır. Bu sayede Geç Dönem Doğu Türkçesi ile yapılan dil ve edebiyat çalışmalarına yeni malzemelerin sunulması katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Bu amaç ve kapsam doğrultusunda söz konusu eserin Berlin Eyalet Kütüphanesi Prusya Kültür Mirası (Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz) Bölümü Orientalische Handschriften Kataloğu'nda Ms. Orient Oct. 1680 arşiv numarasıyla ve *Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıqîn* adıyla kayıtlı, Arap harfli nüshası temin edilerek üzerine bu araştırma, inceleme ve tanıtım yazısı yazılmıştır. Bâblardan teşekkül eden eserin bu nüshası sadece dönemin Doğu Türk yazı dili ve edebiyatıyla değil, aynı zamanda Türkistan'ın din, toplum ve tarihiyle ilgili bilgiler veren önemli bir kaynak olduğu bilgisini bizlere vermektedir. Eserdeki Nakşibendilik ve onun Kâsâniyye kolunun silsilesi hakkında bilgiler ile mürritlerinden rivayet edilen hadiselerin izahında yararlanılan ayet ve hadisler, bunun en açık delilidir. Dolayısıyla ilgili eserin bu yönleri, Türklük bilimi araştırmacılarına söz konusu eserin tercüme edildiği dönemde Türkistan'daki dinî hareketler, din sosyolojisi, tefsir, hadis, kelam ilmi, dinî-tasavvufi içerikli eser verme geleneğinin gelişim ve devamı ile ilgili yapılacak olan çalışmalara katkı sağlamaktadır. Eserin Berlin nüshasından alınan örnekler, Times Turkish Transcription yazı fontuyla verilmiştir. Örneklerden sonra parantez içerisindeki ilk rakam, örneğin alındığı sayfayı, eğik çizgiden sonraki rakam ise satır numarasını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türk Yazı Dili, *Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıqîn*, Hocalar Dönemi, İmla, Ses Bilgisi.

A WORK WRITTEN THE LATE EASTERN TURKISH: TERCÜME-İ MECMŪ' ĀTU'L-MUḤAQQİKÎN AND ITS SPELLING AND PHONETIC FEATURES

Abstract

This study includes the introduction of *Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıqîn*, which was translated from Persian to Eastern Turkish written language in the Post-Classical Period, and its spelling and phonetic features. In the study, first of all, the translator of the work translated into the Eastern Turkish written language, his life, literary personality, copyrighted and translated works, the introduction of *Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥaqqıqîn*, which is among the translated works, and the manuscript copies were emphasized. Then, the main spelling and phonetic features of the work, which is the basis of the study, were discussed. In this way, it is aimed to contribute to the language and literature studies with Late Eastern Turkish by presenting new materials. In line with this purpose and scope, a copy of the work in question, registered in the Orientalische Handschriften Catholicate of the Berlin State Library

* Dr. Öğretim Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: alikok2703@gmail.com
Orcid: 0000-0002-1018-3600

Prussian Cultural Heritage (Staatsbibliothek zu Berlin Preu ischer Kulturbesitz) with the archive number Ms. Orient Oct. 1680 and under the name Mecm 'atu'l-Mu ak k n, was obtained and this research, review and introduction article was written on it. This copy of the work, which consists of the B bs, gives us the information that it is an important source that provides information not only about the Eastern Turkish written language and literature of the period, but also about the religion, society and history of Turkestan. The information about Naqshbandism and the lineage of its Kas niyya branch in the work, as well as the verses and hadiths used to explain the events narrated by its mentors, are the clearest evidence of this. Therefore, these aspects of the relevant study contribute to the studies to be carried out on the development and continuation of the tradition of religious movements, sociology of religion, tafsir, hadith, kalam science, and religious-mystical content in Turkestan at the time the work was translated. The samples taken from the Berlin copy of the work are given in Times Turkish Transcription font. The first number in parentheses after the samples indicates the page from which the sample was taken, and the number after the slash indicates the line number.

Keywords: Eastern Turkish Written Language, Mecm 'atu'l-Mu ak k n, Hocalar Period, Spelling, Phonetics.

Giriş

Hakaniye (11-13. yy.) ve Harezmi Türkçesi (13-14. yy.) esasında teşekkül eden Türk yazı dili;  a atayca, Çağatay Türkçesi ve/veya Doğu Türkçesi olarak adlandırılmaktadır. Türk dil ailesinin Türkistan grubuna d hil olan bu Türk yazı dili, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın ba larına kadar başta edebiyat ve devlet yazışma dili olmak üzere pek çok alanda ve geniş bir sahada kullanılmıştır. Bu dil,  ingizli  a atay ulusunu ya atma ideali üzerine kurulu Tim rl lerin idaresi altında gelişip klasik bir h l almıştır. Daha sonra Tim r ve miras larının merkezlerinde işlenmeye devam eden bu tarih  Türk dilinin 17-20. yüzyıl arasındaki dönemi, Klasik Sonrası Devir (1600-1921) olarak ifade edilmektedir (Eckmann 2012: 9). Dil bilimsel verilere göre tasnif edilen Doğu Türk yazı dilinin bu döneminde farklı tür ve içeriklerde telif ve/veya tercüme birçok ürün kaleme alınmıştır. Telif ve tercüme eserlerin yoğun olarak verildiği merkezlerden biri de Yarkent/Saidiye Hanlı ı (1514-1696) ve bu hanlı ın mirasçısı olarak ortaya çıkan Hocalar Dönemi'dir.

Türkistan Hanlıklarını meydana getiren hanlıklardan biri olup 1514-1696 yılları arasında hüküm süren Yarkent Hanlı ı'nın yıkılmasından Doğu Türkistan'ın  in tarafından işgaline kadarki zaman, "Hocalar Dönemi" (1696-1750) olarak adlandırılmaktadır ( elik, 2013: 221). Türkistan'ın din , kültürel, siyasi ve sosyal hayatında önemli yer tutan ve literatürde Hocalar Dönemi olarak genel kabul gören bu dönem ve sonrasında zaman ve sahanın din  ve siyasi konjonktürüne bağlı olarak Doğu Türkistan topraklarında din -tasavvufi hareketler ile bunları konu edinen eserler oldukça rağbet görmüştür. Söz konusu konjonktürün sonucu ile doğrudan bağlantılı olan bu süreçte hem Türkçe ve/veya Farsça telif eserler hem de Arap ve Fars dilindeki yabancı eserlerin Doğu Türk yazı diline aktarılmasıyla tercüme eserlerin sayısı oldukça artmıştır (Bakırc , 2013: 93-100; Tosun 2023: 70-130, 149-190). Bu artış, zaman içerisinde ardında hiç de azımsanamayacak bir k llyatın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu k llyata d hil olan eserlerden biri de ilgili çalışmaya konu olan *Tercüme-i Mecm ' tu'l-Mu ak k n* (TMM)'dir.

1. Tercüme-i Mecm ' tu'l-Mu ak k n (TMM)

TMM, *Moll  Mu ammed  idd k-  Y rkend *'nin Farsça kaleme aldığı *Mecm ' tu'l-Mu ak k n* (MM) eserinin *Moll  Mu ammed   dik-  Y ng   i   r * tarafından Doğu Türkçesine aktarılmasıyla ortaya çıkmış tercüme bir eserdir (Tosun 2023: 163). Bu el yazma eserin Berlin (B) nüshasında MM'nin *Y rkend *'ye ait olduğu, mütercimin a zından  u sözlerle ifade edilir: *bu bende-i ned m 'l-h zmet ve mu li -i kad m 'l-i l   Moll  Mu ammed Sat ın-  Y ng   i   r    farall hu z nn be anda  'arz k lur kim bu ris le-n  Moll  Mu ammed  idd k-  Y rkend -l k  ki   h-  mu  mdur* (B 014/12-B 015/2). Mütercim, *Y rkend *'nin Farsça eserine

bu adı verme nedenini eserin B nüshasında şu ifadelerle anlatmaktadır: *cemî' ehl-i taḥkîķ ve aḥbâb-ı taṣdîķ-nîng sözleri bu kitâb-da cem' bolğan sebeb-dîn Mecmû'atu'l-Muḥakkıķın at koyuldı* (B 019/13-020/1).

MM adı ile ilgili olarak eserin Berlin (B) nüshasında altı yerde kayıt düşülmüştür. Bunlardan ilk üçü fihrist kısmında *Mecmû'l-Müteḥakkıķa-kîn* (B 009/2), *Mecmû'a-yı Muḥakkıķın* (B 009/3), *Mecmû'atu'l-Muḥakkıķın* (B 014/1), biri sebep-i telif kısmında (B 015/7), biri tercüme eserin ihtivasının dayandığı kaynakta (B 020/1), en sonuncusu ise temmet (B 154/9) kısmındadır. Bu bilgilerden sonra, TMM'nin tanıtımına geçmeden önce esere kaynak teşkil eden MM'nin içeriği ve kompozisyon kuruluşu hakkında burada kısa bilgi verilmesi çalışmamızın okurlarca daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

MM; dört bâb üzerine kurulmuştur (B 020/1). Söz konusu bâblardan ilki *Câmi'ü'l-Maḳâmât munteḥabı-nmḡ beyânıda* (B 020/2), ikinci bâbı *Silsiletü'l-Ârifîn munteḥabı-nmḡ beyânıda* (B 020/3), üçüncü bâbı *Reṣehât munteḥabı-nmḡ beyânıda* (B 020/3-4), dördüncü yani son bâbı ise *neççend risâle* adıyla, müellifin dostlarından derlediği bilgilerdir (B 020/4). Bu eserlerden *Câmi'ü'l-Maḳâmât* (CM), Hâce Abû'l-Bekâ ibn Hâce Bahâ'u'd-dîn tarafından tasnif edilmesiyle oluşturulmuş bir eser olup (B 022/11-13) CM'de Nakşibendilik'in Kasâniyye kolunun kurucusu Maḥdûmu'l-Azam'ın keramet ve makamatları anlatılır (B 022/13-B023/1). MM'nin ikinci bâbını meydana getiren *Silsiletü'l-Ârifîn, Kâdî Muḥammed Zâhid* tarafından yazılmıştır. Muḥammed Kâdî, bu eserde Ubeydullah Ahrar ile olan münasebetlerini, Nakşibendi tarikatı adabını ve tasavvufun belli esaslarını anlatır (Tosun 2022: 205206). Yarkendî, MM'nin ikinci bölümünü yazarken bu eserdeki bilgilerden yararlanmıştır. MM'nin üçüncü bâbını meydana getiren *Reṣehât-ı Aynu'l-Ḥayât, Faḥreddîn Âlî b. Hüseyin Şafî* tarafından yazılmış olup bu Farsça eserde Yûsuf el-Hemedânî'den Ubeydullah Ahrâr'a kadar olan Nakşibendî şeyhleri ile hâcegânın sözleri ve menkıbeleri bulunmaktadır (Tosun, 2022: 206210). Yarkendî'nin eserinin üçüncü bâbında bu eserden aldığı bilgiler yer alır. Yarkendî, yukarıdaki eserlerden bilgileri seçerken önceliği Ahmed Kasânî'nin tariklerine vermiştir. Bu konu, eserin B nüshasında şu ifadelerle anlatılır:

bu Mecmu'atu'l-Muḥakkıķın-de cem' risâle-lerdîn Ḥazret-i Maḥdûmu'l-Azam ḳuddise sırruhu-nmḡ tarîķ-larını muḳaddem keltürüldi anmḡ üçün-kim biznîng pîrimiz ve rāḥberimiz ve ḥâce-miz ya'nî Bahadur Ğâzî Ḥan ser-refter-i şehîdân Kılıç Burhâne'd-dîn Ḥâcem ve Ḥâce-i Cihân Ḥâcem 'aleyhi'r-raḥmeti ve'r-rıdvân olarnîng şāḥib-i kemālât ve kâşifü'l-maḳâmât ve ma'denü'l-ḳudsiyât belki heme zürriyât-nmḡ zübde-si ve bergüzide-si irdiler bu sebeb-dîn ilgeri zikri ḳılındı (B 021/2-8).

MM'nin üzerine inşa edildiği eserlerin taşıdıkları değer ve ifade ettikleri anlam, TMM'nin B nüshasında şu sözlerle anlatılmıştır:

Reṣehât Câmi'ü'l-Maḳâmât ve Silsiletü'l-Ârifîn bu sözlerdîn murād pîr turur her söz ve her 'amel ki tâlib-larğa lâzım irdi bu kitâb-lardın ılgap munteḥab ḳılıp nüṣṣa ḳılındı her tâlibi ki ḥâḥ tarîķ-i Naḳş-bendiyye-ni ḥâḥ tarîķ-i Maḥdûmu'l-Azam-nı ḥâḥ özge tarîķ-larnı iste-se bu risâle-de nâyiḥi 'amel ḳılsun bu nüṣṣa tâlib-larğa refîķ ve rāḥ-ber bolğay uşbu delîl bile kim bir kimerse seyyidü't-tayfa Şeyḫ Cüneyd-i Bağdâdîdîn sordı-kim ḥikâyât ve rivâyât ki meşâyih-lerdîn ḳılurlar fâyda-sı neme dip cevâb berdiler ki meşâyih-i tarîķat-nmḡ ḥikâyât ve rivâyât-ları leşkeridür Ḥaḳḳ subḥānehu ve ta'ālā-nmḡ leşkerleridîn şekib tapğan kõngül-lerge ḳuvvet berür ve meded ḳılur ḥâl-larnı ziyâde ve ḳavî ḳılur zevḳ şevḳni hem ziyâde ḳılur (B 019/3-12).

Yengi Hişārî'nin TMM'si, MM'yi meydana getiren eserlerin tamamının değil de ilk bâbını meydana getiren yani CM'den seçip eserine koyduğu kısımların tercümesidir. İlgili durum TMM'nin B nüshasında şu ifadelerle anlatılmıştır: Hâzret-i Maḥdūmu'l-A'zam rahmetullāhi 'aleyh-niṅ risāle-leri ki Cāmi'ü'l-Maḳāmāt-ı devrānī munteḥab kılıp nisbet-i ḥ'ācegānī ḳaddesallāhu ervāḥahum ki Cāmi'ü'l-Maḳāmāt-da mezkūr-durlar (B 015/1-4). Ancak MM'yi yazarken Yarkendî sadece CM'de anlatılanlardan seçtiklerini eserine dâhil etmekle yetinmemiş, TMM'ye kendi bilgilerini ilave etmiştir. Bizi bu düşünceye sevk eden husus mütercimnin B nüshasındaki şu ifadeleridir: Hâzret-i Maḥdūmu'l-A'zam rahmetullāhu 'aleyh-din tā an-hâzret-i şallāllāhu 'aleyhi ve sellem- ḡaça beyān tapıp irdi Hâzret-i Maḥdūmu'l-A'zam ḳaddesallāhu ervāḥahum-dın tā bu demḡaça ötkenlerniṅ zikri perde-i iḥfā içre pinhān ḳalıp irdi 'ayān ve beyān kıldı atını Mecmū'atı'l-Muḥaḳḳıḳîn koyuldu (015/4-7). Bu ifadelerden Ḥ'āce Abū'l-Bekā ibn Ḥ'āce Bahā'u'd-dīn (öl. H. 1031/M. 1622)'in CM adlı eserine Nakşibendilik'in Ahmed Kasānî'ye kadarki silsilesini dâhil ederken Yarkendî'nin MM'sinin tarikatın bundan sonraki dönemine dair bilgileri de ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden sonra TMM'nin içeriği ve kompozisyonu üzerinde durmakta yarar vardır.

TMM'nin B nüshasında asıl metin eserin adının verilmesiyle başlar: *hazā el-kitāb-ı Mecmū'atı'l-Muḥaḳḳıḳîn est (014/1). Eserin adından sonra bi'smillāhi'r-raḥmani'r-raḥīm nesta'in (014/2) şeklinde besmele yer alır. Besmeleyi san-sız ḥamd şenā ol Ḥudā-yı 'azze ve celle-ḡa kim rahmānlık sıfâtı birle cemī' ḥalāyık-ḡa ni'met-i zāhirī ve ni'met-i bâḫnī-ni in'am ve iḥsān kıldı ve cemī' dōst-larḡa ve müştāk-larḡa rahīm-lık sıfâtı birle özi-niṅ dīdārını körgüzme-ke va'de-lar kıldı (014/3-6) şeklinde Allah'a hamd izlemektedir. Bu bölümü ise dūrūd-ı bī-nihāyet ol āftāb-ı risālet-ḡa kim heme 'ālem-ḡa rahmet-dürler vemā erselnāke illā rahmeten lil-'āleminde ya'ni Hâzret-i Muhammed Muṣṭafā şallāllāhu 'aleyhi ve sellem-ni 'ālemḡa rahmet üçün iberdük digen bolur (014/6-9) şeklinde Hz. Peygamber'e övgülerin edildiği satırlar takip etmektedir. Peygamber'e övgüden sonra evlat ve ashabına ed'ıye-i vāfire ve eşniye-i mütেকāşire evlād-ı aşḡāb-larıḡa kim olar her birleri hidāyet burcı-nmḡ aḡteri ve ṭarīkat bahri-nmḡ sa'ādet gevheri-dürler rıdvānallāhu ta'ālā 'aleyhim ecma'in (014/9-12) şeklinde dua ve selamlar gönderilir.*

TMM'nin ilerleyen kısımlarında Ahmed Kasānî'nin keramet, makam, sohbet, yaşam tarzı ve tarikatın silsilesinden bahsedilir. Nakşibendilik'in Hz. Peygamber'den eserin yazıldığı döneme kadarki silsilesi, bu silsilede yer alanların ad, lakap, ünvan ve posta oturmalarının nedenlerinin bahsi B nüshasının 052. sayfasına kadar devam eder. Daha sonra şehitlik, gaza, cihat, Ahmed Kasānî'nin, tasavvuf yoluna girmeye istekli taliplerle müritlerine Allah sevgisi, yemek yeme, uyuma, uyanık olmanın adabı ve faziletleri, dürüstlük, nazar ve gybet etmeme, zikir, ibadet, itikat, kadir gecesi, nefisle mücadele, kişiyi Allah'tan uzaklaştıran dünyevî şeylere meyletmeme, Kur'an okuma, abdest, taharet, dua, tövbe, istiḡfar, şükür, namaz ve namaz türlerinin önemi, kulluḡun değeri, kişinin kendini hesaba çekip hareketlerinde ölçülü olması gibi dinî konular ile ilgili konuşmalarının ayet, hadis, atasözü, şiir ve peygamber kıssalarından örneklerle anlatımları yer alır (B 054-B 112).

Ahmed Kasānî'nin sohbetlerinde bulunup ondan sonra tarikatın başına geçenlerin eriştikleri durum ve güç ise eserde şu sözlerle ifade edilmiştir:

ehl-i meclis-ler Ḥudānmḡ feyz ve rahmeti-ḡa ḡarḡ bolur irdiler ḥuzūr-ı cem'ıyyet rahmet şarābıḡa andaḡ sīrāb bolur irdiler ki beyān kılmāḡda til 'āciz-lık kıılır irdi şoḡbet-deki ḡāzır tālib-larḡa merḡamet-leri bisyār irdi laḡz bī-kār ḡoymas irdiler belki yırāḡdaḡ tālib-ler hem ḡ'āḡ maşrıḡda ve ḡ'āḡ maḡrib-de bolsun ḡaddi bolmas irdi-ki bī-kār olturḡay yā ḡilāf iş kılgā eger ḡāḡırda bir nā-ḡōş iş münāsib körse şol-zamān ḡāzır bolup men' kıılır irdiler anmḡ üçün-kim muḡabbet-ler ḡıḡ kaysı-ları bī-behre ḡalmadılar heme-leri maḡşadlarıḡa yetti-ler çünānçi 'ināyet kıılıp irdiler kim her 'azizdin üç-din yā tört- din ziyāde ḡalīfe ḡalmadılar ammā ümīd tutar men ki

mendin bisyār ḥalīfe ve šāḥib-i kemāl-ler ḳalur didiler taḥḳīḳ şundağ boldı muḳarrer-dür ki olardın altmış šāḥib-i kemāl ḳaldılar tā bu zamānğaça Ka'be-i mu'azzama-dın tā Ḥiṭāy ser-ḥaddığa bu silsile-lerni tepretürler olarnıñ sofra-sını heme yerge dirîğ kılmay yayıpdurlar (B 084/3-B 085/4).

Eserin bundan sonraki kısmında ise Nakşibendi Tarikatı şeyhleri, Ahmed Kasânî ve Kasâniyye'nin liderlerinden bazılarının çocukluklarından ömürlerinin sonlarına kadar gösterdiği kerametlerin kendi veya müritlerinin ağzından anlatımı bulunmaktadır (B 113-B 151).

2. Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥakkıḳîn'in (TMM) Mütercimi ve Tercüme Tarihi

MM'yi Farsçadan Doğu Türkçesine tercüme eden *Mollâ Muḥammed Šādıḳ-ı Yenġi Ḥiṣārî*'dir. Aşağıda nüshaların tanıtımının yapıldığı bölümde de görüleceği üzere eserin nüshalarının tamamına yakınında mütercimin adı *Muḥammed Šādıḳ-ı Yenġi Ḥiṣārî* veya T nüshasında da olduğu gibi *Mollâ Muḥammed Šādıḳ-ı Yenġi Ḥiṣārî* (T 002-a/2) şeklinde geçmektedir. Sadece B nüshasında tercümanın adı *Mollâ Muḥammed Satḳın-ı Yenġi Ḥiṣārî* şeklinde yazılmıştır: *bu bende-i nedimül'-hızmet ve muḥliş-i ḳadimül'-ihlâş Mollâ Muḥammed Satḳın-ı Yenġi Ḥiṣārî ġafarallāhu zünnûbe* (B 014/13). Köprülü; bu kişinin adının *Muḥammed Šādıḳ*, memleketinin ise Yangı-Hisar olduğunu söyler. Onun kendi döneminde büyük tercüme ve telif faaliyetlerine giriştiği, bu tercüme faaliyetleri çerçevesinde Yârkendli *Muḥammed Šiddîḳ*'ın *Mecmu'at al-ḥaḳîḳatayn* adlı eserini de Doğu Türk yazı diline tercüme ettiği bilgisini verir (1963: 318). Gerek eserin nüshaları gerekse Köprülü'nün verdiği bilgilerden ötürü biz de mütercimin adının *Muḥammed Šādıḳ-ı Yenġi Ḥiṣārî* olarak verilmesini uygun gördük.

Dinî bir eser olan TMM'nin, *Mollâ Muḥammed Šādıḳ-ı Yenġi Ḥiṣārî* tarafından Farsçadan Doğu Türk yazı diline ne zaman tercüme edildiği ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Gayretcan Osman vd. tarafından hazırlanan *Uygurlarning Kadimki Edebiyatı* adlı çalışmanın ikinci cildinin 324. sayfasında MM'nin tercümesinin 1696 yılında yapıldığı bilgisi bulunmaktadır (Tosun, 2023: 163). Muginov'un *Asya Halkları Enstitüsü'ndeki Uygurca El Yazmaları Tasvirleri* adlı kataloğunda da eserin tercüme tarihi M. 1696-7 olarak gösterilmektedir (1962: 96). TMM'yi Özbekistan'da bulan heyet, heyetin keşfini Maarif ve Okutguçu Mecmuası'nda duyuran Özbek bilim adamları ve onların keşiflerini Türkiye'de okurlarıyla paylaşan Köprülü de tercüme tarihi olarak H. 11. yüzyılı işaret etmişlerdir (Köprülü, 1925: 343-344). Doğu Türk yazı dili eserlerinden *Gül ü Bülbül* üzerine bir doktora çalışması hazırlayan Bakırcı, bu çalışmasında MM müellifi Yarkendî'nin eserini 1793'te tamamladığı bilgisini verir (2013: 98). Bakırcı'nın verdiği bu bilgiden hareketle TMM'nin tercümesinin kesinlikle 19. yüzyılda yapılmış olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim N. Tosun da *Yenġi Ḥiṣārî*'nin, eseri H. 1299/ M. 1881 tarihinde Doğu Türk yazı diline tercüme ettiğini belirtir (2023: 163). N. Tosun'un eserin tercüme tarihi olarak H. 1299/ M. 1881-2'yi göstermesi, Taşkent nüshası ile ilgili kayıt olmalıdır. Nitekim aşağıda vereceğimiz nüsha bilgilerinde, N. Tosun'un işaret ettiği tarihin Taşkent nüshasının istinsah tarihi olduğu açıkça görülecektir. Halbuki T nüshasında B nüshasında olduğu gibi tercüme işinin H. 12 Receb 1208/M. 13 Şubat 1794 tarihinde başlayıp *tā 'riḥḳa mîñg iki yüz sekiz Yılan yılı receb ayı on iki-si se-şenbe küni irdi-kim bu terceme-ge āġāz ḳılındı* (6-a/11-6-b-1) H. 18 Cemaziyelevvel 1299/M. 7 Nisan 1882 tarihinde sona erdiği bilgisi bulunur: *sene hezār-ı dū şad neved nüh* (90-b/4) *cemādiyyü'l-evvel-nîñg on sekizinçi küni rûz-ı çehârşenbih tamām bolğan* (90-b/8-10). Bununla birlikte, tarafımızca burada tanıtımı yapılan eserin Berlin nüshasında da tercüme işinin H. 12 Receb 1208/ M. 13 Şubat 1794 tarihinde başlayıp H. 20 Safer 1235/ M. 8 Aralık 1819 tarihinde tamamlandığı kaydı bulunmaktadır: *mîñg iki yüz sekiz Yılan yılı receb ayı-nmġ on iki-si se-şenbe küni irdi-kim bu terceme-ge āġāz ḳılındı* (B 021: 12-13) *tārîḥ-*

ka minḡ iki yüz otuz beş Maymun yılı Safer ayı-nmḡ yigirme-si şenbe küni tamām boldı (B 154/12-13).

Ancak Gayretcan Osman vd.'nin TMM'nin tercüme tarihi olarak gösterdikleri 1696, akılları karıştırmaktadır. Buna rağmen B nüshasındaki şu ifadeler eserin kesinlikle bu tarihten sonra yazılmış olduğunu ortaya koymaktadır:

hem bu şerbet-i şifānı ol pādşāh-ı zamān ve medār-ı imān ve ḥarīm-i yezdān ve mūnis-i cān-ı ḥastegān zūbdetü'l-muḥakkıķın ve kıdvetü'l-mudaḳķıķın tācū'l-mille ve'd-dīn sirācu'l-mūslimīn kātīlū'l-kūffār ve'l-müşrikīn ya'nī Ḥāzret-i Kılıç Burhāne'd-dīn Ḥ'ācem belki kāyım-maḳām-ı Ḥāzret-i Şāh-ı merdān nāyib-me'āb-ı imāmān ḳaddesallāhu esrārehu ve keşşerallāhu ittibā'ahu ve a'le'llāhi mekānehu-nmḡ sīne-i mūnevver ve dil-i mu'aṭṭar ve zāmīr-i mūkebbet-leriḡa ḳoydılar olar hem bu şerbet-i şifānı ol 'ārif-lerniḡ ḳible-si 'āşık-larniḡ Ka'be-si Ḥāzret-i Ḥ'ān Ḥ'ācem Pādşāhım mūbārek laḳab ism-leri Ḥ'āce-i Cihān Ḥ'ācem-niḡ sīne-i mūnevverleriḡa ḳoydılar vallāhu a'lem ammā bu kemāne ol iki pādşāh-ı zamān-nmḡ vaḳt-larıda henüz taht nāresīde irdim ḥıdmet-i şerīf-leridin behre-mend bolḡan imes irdim /B 050/11-B 051/10).

Zira yukarıdaki paragrafta ismi geçen Kılıç Burhaneddin Hâce 1762'de vefat etmiş (Şen 2021: 83), Hâce-i Cihān Hâce ise 1759'da öldürülmüştür (Kurban, 1992: 93). Mütercimnin yukarıdaki ifadelerinde kendisinin bu iki hâcenin zamanında taht terazisinde olduğunu ve şerefli hizmetlerinden nasiplenemediğini belirtmesi eserin kesinlikle 19. yüzyılda tercüme edildiğini göstermektedir. Bu da TMM'nin, Eckmann'ın *Klasik Sonrası Devir* (1600-1921) olarak adlandırdığı dönemin son yüz yirmi bir yılı için kullandığı *Çağatay Edebiyatının Son Devri*'ne (1964: 121) ait bir eser olduğunun kesin olarak söylenmesini mümkün kılmaktadır.

3. Tercüme-i Mecmū'ātu'l-Muḥakkıķın'in (TMM) Tercüme Nedeni ve Tercümesi İşi

Türkçeye tercüme edilmesinin altında yatan nedenlere gelince Farsça bilmeyen bazı Türk dostlarının MM'yi anlamalarının güçlüğünden dem vurup *Mollā Muḥammed Şādık-ı Yengī Ḥiṣārī*'nin kendisinden eseri Türkçeye tercüme etmesi hâlinde eserin anlaşılmasının daha kolay olacağı, okur sayısının artacağı, okuyanlara daha fazla yarar sağlayıp feyz kaynağı sunacağından bahisle bu husustaki ricalarıdır:

bu risāle-ni Mollā Muḥammed Şiddīk-ı Yārkendī-lıķı ki şāh-ı muḳīmduḡ Ḥāzret-i Maḥdūmu'l-A'zam raḥmetullāhi 'aleyh-niḡ risāle-leri ki Cāmi'ü'l-Maḳāmāt-ı devrānī mūnteḥab kılıp nisbet-i ḥ'ācegānī ḳaddesallāhu ervāḥahum ki Cāmi'ü'l-Maḳāmāt-da mezkūr-durlar Ḥāzret-i Maḥdūmu'l-A'zam raḥmetullāhu 'aleyh-din tā an-ḥāzret-i şallāllāhu 'aleyhi ve sellem-ḡaḡa beyān tapıp irdi Ḥāzret-i Maḥdūmu'l-A'zam ḳaddesallāhu ervāḥahum-din tā bu demḡaḡa ötkenlerniḡ zikri perde-i ihfā içre pinhān ḳalıp irdi 'ayān ve beyān ḳılındı atını Mecmū'ātu'l-Muḥakkıķın ḳoyuldu ammā bu risāle Farsī irdi ba'zī Türkī muḥliş-lar ma'nā-sıdın āḡāḡ bolmaḡlıķı mūte'azzir bolḡan sebeb-din bu kimesne-din iltimās ḳıldılar kim bu risāle-i mu'azzama-nı Türkī ḳılsaḡız tā ki anḡlamaḡlıķı āsān bolḡay oḡuḡuḡı ve işitḡüḡi-lerḡa feyz-i 'āmm ve fāyda-i tamām bolḡay (B 015/1-11).

Eserin tercüme nedenleri bahsinden sonra müellifin tercüme işini kabulü bahsi üzerinde durulur. Bu bölümde tercüme işi *uluḡ iş* 'büyük iş', bu zorlu işe girişen tercümanın kendisi *nā-tüvān* 'zayıf', tercüme işi ile ilişkisi ise ... *cür'et körgüzme-ke münāsebeti yoḡ irür* 'cesaret göstermeye münasipliḡi yoktur' şeklinde izah edilir (B 015/11-12). Ancak daha sonra "Kim bir şeyi talep eder ve ciddiyetle üzerinde durursa onu bulur ve elde eder." kelām-ı kibarını

refere ile Tanrı'nın yardımını dileyip büyük evliyalara ve keramet sahibi şeyhlerin de destek ve mededini talep ederek tercüme işini kabul ettiği ve işe başladığını anlatır (B 015/12 – B 016/2). Mütercim, MM adlı Farsça eserin tamamını değil de yukarıda zikredilen dört bâbdan sadece ilkinin tercümesini yapmıştır. Bu nedenle, tarafımızca incelenen eserde sadece Maḥdûm-ı Azam'ın nesebi, hayatı, sohbet ve kerametleri hakkında CM adlı eserden kısaltılarak alınan bilgiler yer alır (Tosun 2023: 164). Ayrıca birbirine *nisbet-i ḥ'ācegānī* bağıyla bağlı olup eserde *ehl-i taḥḳīk* ve *aḥbāb-ı taṣdīk* olarak adlandırılan kimselerin tüm sözlerinin eserde yer aldığı zikri, hem esere verilen adın ne kadar münasip olduğunu yani ismiyle müsemma gösterdiğini hem de eserin ehemmiyetini okura hissettirir (B 019/12-020/1).

4. Tercüme-i Mecmû'ātu'l-Muḥakḳıkîn'in (TMM) Nüshaları

Çalışmanın bu bölümünde incelenmeye esas alınan eserin nüshaları hakkında bilgiler verilmiştir. N. Tosun, *Mollā Muḥammed Şādık-ı Yengi Hışārī*'nin *Mollā Muḥammed Şiddik-ı Yārkendī*'ye ait Farsça MM adlı eserinin Doğu Türk yazı diline yaptığı TMM'nin Sankt Petersburg, Taşkent ve Ürümçü'de yazma nüshalarının olduğu bilgisini vermiştir. Tarafımızca yapılan tetkikler neticesinde TMM'nin bir de bizim burada tanıtımı ile imla ve ses bilgisi özelliklerini yaptığımız Berlin nüshasının olduğu tespit edilmiştir. TMM nüshalarının kataloglardaki bilgileri şöyledir:

4.1. Taşkent (T) Nüshası:

T nüshası Özbekistan Fanlar Akademiyası Abu Rayhon Beruniy Sharqshunoslik İnstitutı (Ebu Reyhan el-Biruni Doğu Araştırmaları Enstitüsü) Kütüphanesi'nde 9029 katalog numarasıyla kayıtlıdır. T nüshasının bilgileri şöyledir:

Eser Adı: el-Mecmû'ātu'l-Muḥakḳıkîn.

Yazar Adı: Mollā Muḥammed Şādık Yangi Hışārī.

Elyazmasında Yazarın Adı: Mollā Muḥammed Şādık Yangi Hışārī.

Dil: Türkçe.

Konu: Teoloji, Sufizm, Hacıografi.

Varak Sayısı: 90 (1b-90b).

Satır Sayısı: 11. (Ancak tarafımızca yapılan tetkiklerde T nüshasının 071-a, 071-b, 078a, 078-b, 079-a, 079-b, 080-a, 080-b, 081-a, 081-b, 082-a, 082-b, 083-a, 083-b, 084-a, 084-b, 085-a, 085-b, 086-a, 086-b varaklarının 13 satırdan meydana geldiği tespit edilmiştir.)

Ebat: 20,5x13.

Kâğıt Türü: Doğu kâğıdı (025-a, 025-b, 032-a, 032-b, 079-a, 079-b, 086-a, 086-b varaklarının daha farklı; 026-a, 026-b, 031-a, 031-b varaklarının ise sarı renkli bir kâğıda yazıldığı görülmektedir).

İstinsah Tarihi: 1299/1881-82.

Elyazısı Türü: Nestalik.

Kapak Türü: Karton.

Kapak Renkleri: Kahverengi.

Başı: *sansız ḥamd ol Ḥudāyī-ğa kim raḥman-lıg şıfatı birle cem'-i ḥalāyık-ğa ni'met-i zāhirī ve ni'met-i bâṭnī-ni in'ām ve iḥsān kıldı*

Ammā ba‘d'dan sonraki başlangıç: *ammā ba‘d bu bende-i qadīm ve muḥliṣ-i qadīm Mollā Muḥammed Şādık Yangi Hışārī gaffara'llāhu zünūbe andağ ‘arz kıılır*

Sonu: *her kim bu mertebe-ge yitse silsile-i ḥāce-gān-nmḡ tarīq-larida zuhūr-ı ān-ḥazret dirler olarnmḡ kerāmāt maḳāmāt-ları bisyārdur bu risāle-de mīngdin birini beyān kıılndı*

Kolofon: *temmetü'r-risāletü'l-Müntehabatu'l-Mecmū'atu'l-Muḥaḳḳıķīn bi-'avni'l-Melikü'l-Vahhāb Allāhumme ... senete hezār dū şad neved nuh sene 1299.*

4.2. Rusya Nüshaları

TMM'nin Sankt Petersburg'da iki nüshası vardır. Karl Germanoviç Zaleman Kataloğu'nda eser, Musulmanskiya Rukopisi, vnov Postupivşiya v Aziantskiy muzey v 1909-1910 gg (Asya Müzesi'ne Yeni Gelen Müslüman El Yazmaları) listesinde 104 ve 105 numaralarda ele alınır. Eserin künyesi ile ilgili bilgiler Türk-Arap harfleriyle şöyle sıralanır (Zaleman, 1911: 258):

104 T ترجمه مجموعه المحققين تأليف محمد صادق ينكصارى — 100 ff. 8°. ~ 588 a

Tercüme-i Mecmū'atu'l-Muḥaḳḳıķīn. Te'lif: Muḥammed Şādık Yangi Hışārī. 100 varak.

105 T ترجمه مجموعه المحققين تأليف محمد صادق ينكصارى новая — 105 ff. 8°. ~ 588 b

Tercüme-i Mecmū'atu'l-Muḥaḳḳıķīn. Te'lif: Muḥammed Şādık Yangi Hışārī. 105 varak.

Rusya'da eserle ilgili Zaleman'ın kataloglamasından sonra Muginov'un Asya Halkları Enstitüsü'ndeki Uygurca El Yazmaları Tasvirleri arasında gösterdiği eser hakkında Arap ve Kiril alfabesiyle olmak üzere eserin adı, müellifi, yazma eserin fiziki özellikleri, istinsah tarihi hakkında şu bilgiler yer alır (1962: 96):

Tercüme-i Mecmū'atu'l-Muḥaḳḳıķīn

"Hakikati Arayanların Mecmuasının Tercümesi"

Şeyh Maḥdūm-ı Azam-ı Kasānī'nin Hayatı ve İlmi'nin Tasviri (Anlatımı). Farsçadan çevrilmiştir. Tercüman Muḥammed Şādık Yangi Hışārī. Tercüme Tarihi H. 1103/ M. 1696-7. Eser 110 varaktan teşekkül etmektedir. Eserin istinsah tarihi olarak XVII-XVIII. yüzyıl arası.

Başı: *san-sız ḥamd <ü> şenā ol Ḥudā-ğa kim rāḥman-lık sıfatı bile*

Sonu: *bu risāle-de mīngdin birini beyān kıılndı temmem tamām*

Doğu menşeli bir kâğıda okunaklı bir nestalik hatla yazılmıştır. Nüshanın ölçüleri 25x15 cm iken metnin ölçüleri 14 x 8 cm'dir. Her varakta 13 satır yer almaktadır. Sırtı deri, doğu menşeli karton kapaklı cilt tamirat görmüştür. Eser: N. Petrovskiy Koleksiyonu'nda yer almaktadır:

A 235 (588 a)

149

ترجمه مجموعه المحققين

«Перевод „Собрания искателей истины“»

Описание жизни и учения шейха Махдūм-и А'зам Касані. Перевод с персидского языка. Автор перевода — Мухаммад Садик Янгй-хисарй محمد صادق يانگيحصارى. Перевод сделан в 1103/1696-97 г.

110 лл. Время переписки — XVII—XVIII вв.

Начало: سانسز حمداتنا اول خداغه كيم راحمن [так] ليق صفتي بيله

Конец: بو رسالهدا ميكنگدين يرينى بيان قيلندى تمت تمام

Написано на восточной бумаге своеобразным четким наста'ликом. Размер: 21×15, текст: 14×8 см, по 13 строк на странице. Переплет восточный, полукожаный, реставрированный.

Коллекция Н. Петровского.

Уп. рук.: Залеман, 258, № 104; др. сп.: Hartmann, 5, № 33, 11—112, № 104; об авторе см.: Собрание, 111, 2571.

4.3. Ürümçi (Ü) Nüshası

TMM'nin bir diğer nüshası Doğu Türkistan'ın Ürümçi şehrindeki Millî İşler Komitesi'nin Kadimki (Eski) Eserler Bölümü'nde bulunmaktadır (Veli, 1989: 397-398).

4.4. Berlin (B) Nüshası

Berlin Eyalet Kütüphanesi Prusya Kültür Mirası (Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz) Bölümü Orientalische Handschriften Katalugu'nda Ms. Orient Oct. 1680 arşiv numarasıyla ve *Mecmû'atu'l-Muḥaqqıḳîn* adıyla kayıtlı olup 177 yapraktan oluşmaktadır. Eserin boyutu 21x12,2 iken metnin ebatları 14x8,2 cm olarak verilmiştir. Bu nüsha, 27 Ekim 1902 tarihinde kütüphane kayıtlarına dâhil edilmiştir (Hartmann, 1904: 5). B nüshasının 5-8, 10-12 ve 156'dan sonraki sayfaları boştur. Sırtı deri, doğu menşeli karton kapaklı cildin içindedir. Cildin ön ve arka kapağının içinde herhangi bir resim veya minyatür yoktur. Bununla birlikte ön kapağın arka tarafında başka biri tarafından yazıldığı belli olan ve okura dua mealinde yazılan sözler bulunmaktadır. Söz konusu kayıtlar çalışmamıza birinci sayfa olarak dâhil edilmiştir. İki rakamıyla numaralandırılan sayfada H. 1309/M. 1891/1892 yılına göre hangi burcun ne zaman başladığına dair bilgiler yer almaktadır. Üç rakamı ile gösterilen sayfada besmele, "Emanete hiyanet edenin imanı yoktur." mealindeki hâdis-i şerîf ve nizamın tesisinin ne ile mümkün olacağına dair bir söz bulunmaktadır. Dört rakamıyla numaralandırılan sayfa içerik olarak iki rakamıyla gösterilen sayfanın bağlam ve içerik bakımından bir devamıdır. Dokuz rakamıyla numaralandırılan sayfada besmele ile eserin adı yer alır. On üç rakamıyla gösterilen sayfada Hâcegân Yolu'nun ne anlama geldiği, ehemmiyeti hakkında manzum bilgi mevcuttur. Bununla birlikte asıl eser, on dört rakamıyla gösterilen sayfa ile başlamaktadır. Sayılan gerekçelerden ötürü buraya kadar olan sayfalar hakkında söylediklerimiz B nüshasının fevaid kaydı ile ilgili bilgilerdir. Sayfalara uluslararası rakam sistemli sayfa numaralarının sonradan verildiği anlaşılmaktadır. Her sayfada on üç satır bulunan B nüshası, nestalik hatla yazılmıştır. TMM'nin B nüshasının yazıldığı kâğıt; yerli yapım, yoğun, kaba, kalın, buğday renklidir. Çift rakamlı yaprakların sol en alt köşelerinde rabıta kayıtları mevcuttur. B nüshasının istinsahı hakkında bilgilerin yer aldığı ferağ kaydında müstensihlerin adları *Möllâ Nûr Nâzar* ve *Möllâ Nûr Muḥammed Kâşğarî* olup istinsahın tamamlandığı tarih olarak H. 20 Şafer 1235/ M. 8 Aralık 1819 tarihi verilir (B 154/10-13).

TMM'nin bu nüshasında yer alan hem Farsça hem de Türkçe şiirlerde nazım birimi olarak beyit kullanılmıştır. Bunların şiir olduğunu belirtmek için B nüshasının ilgili yerlerine kırmızı mürekkeple *beyt* (B 024/11, B 032/2, B 044/5, B 054/12) veya *naẓm* (B 067/3, B 085/4, B 086/6) başlığı konulmuştur. İlgili yerlerin yanı sıra peygamberin adı (B 042/9), (B 029/13), (B 018/5), eserin adı (B 014/1), Nakşibedilik tarikatının uluları ilgili yerler (B 017/10-11), Ahmed Kasânî ile ilgili yerler (B 041/12-13), lakabı (B 015/1-2) ile bâb (B 020/2), (B 020/2), (B 020/3), (B 020/4) ve fasılların (B 023/3), (B 024/5), (B 023/8) da kırmızı mürekkeple yazıldıkları belirlenmiştir. Kırmızı mürekkebe ayrıca vurgulanmak istenen söz konusu ifadelerin Kur'ân âyeti (B 027/2) veya hadis (B 067/10-11) olduğuna dikkat çekmek amacıyla satırın üstüne çizgi çekmek için de başvurulmuştur. Belirtilen noktalar dışında kalan yerlerin tamamı siyah mürekkeple yazılmıştır. B nüshasının katalog bilgileri şu şekildedir:

33. 168 Seiten zu 13 Zeilen; 21×12,2 und 14×8,2 cm. — Kaşgar
27. 10. 1902. — M  ig erhalten; die besch digten Stellen sorgsam ausge-
bessert. Papier gelb, d nn; Pappband mit gepre tem Papier  berklebt,
sehr geflickt. — S. 1. 5—8. 10—12. 157—168 leer. — S. 2—4. 9. 13. 156
Kritzelei. — S. 14—155 *maǰm 'at ulmu aqqiq n*,  bersetzung des von Abul-
baq ' b. Bah 'uddin persisch verfa ten Tezkire  ber Machd mi A'zam
(dasselbe Werk s. Ms. 104).

80/680

5. Tercüme-i Mecm ' tu'l-Mu akk k n (TMM)  zerine Yapılan  alışmalar

TMM'nin metni üzerine şimdiye kadar herhangi bir neşir yapılmamıştır. Yapılan çalışmaların genellikle kataloglamalardan ibaret, eseri tanıtıcı mahiyette olan neşirler olduğu görülmektedir. Ancak bu katalogların sunduğu sınırlı bilgiler sayesinde eserin varlığından haberdar olunmaktadır. Eser  zerine yapılan bu kataloglama çalışmaları dışında Köprülü'n n iki çalışmasında TMM hakkında bilgiler bulunur. Bunlardan birincisi, *Türkiyat Mecmuası*'nın ilk sayısındaki *Türkiyat Haberleri* makalesinde yer alır. Köprülü, makalesinin "*Türkistan Haberleri*" bölümünün "*Türkistan'da*" başlığında Özbekistan'da çıkarılmaya başlanan *Maarif ve Okutgu u Mecmuası*'nı tanıtırken TMM hakkında bilgiler verir. Bu bilgilerde Köprülü, Özbekistan'da çıkarılmaya başlanan mecmuanın birinci sayısının tarih kısmında Türkistan  s r-ı Atikiyye Heyeti'nin  zkend'de ele geçirdiği iki yazma kitaptan sonuncusunun *Mu ammed şidd k-ı Yarkend *'nin Farsça yazdığı *Mecm 'atu'l-          n*'in Çağatayca tercümesi olduğunu, tercümenin hicri 11. yüzyılda Mu ammed ş    -ı Ya   gi   ş r  tarafından yapıldığı bilgisini okurlarıyla paylaşır (1925: 343-344). Köprülü'nün makalesinden, üzerinde bu çalışmayı hazırladığımız şu ana kadar TMM  zerine bilinen ilk tanıtım yazısının Özbekistan'da neşredildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğeri, Mill  Eğitim Bakanlığı tarafından neşredilen * sl m Ansiklopedisi*'nin III. cildinde kaleme aldığı *Çağatay Edebiyatı* maddesinde olup buradaki bilgiler yukarıda künyesi verilen makaledeki bilgilerin tekrarıdır. Ansiklopedi maddesinde Köprülü; eserin terc manının *Mu ammed ş    *, memleketinin ise Yangı-Hisar olduğunu söyler. Onun kendi döneminde büyük tercüme ve telif faaliyetlerine giriştiği, bu tercüme faaliyetleri çerçevesinde Y rkendli *Mu ammed şidd k*'ın *Mecm 'at al-          n* adlı eserini de Doğu Türk yazı diline tercüme ettiği bilgisini verir (1963: 318). Fatih Bakırcı 2013'te hazırladığı doktora tezinde TMM'nin m terciminin Yangihisar  olduğunu, mütercimin, eseri Muhammed şidd k Yarkend 'nin Farsça MM'sinden tercüme ettiğini, MM'nin Yarkend  tarafından 1793'te kaleme alındığını, Yangihisar 'nin tercümesinin, Yarkend 'nin eserinin tamamının değil de Nakşibendilik'in Kas niyye kolunun kurucusu olan Ahmed Kas n 'nin soyu, hayatı, sohbet ve kerametlerinin anlatıldığı ilk bölüm olan *C mi 'u'l-Mak m l*'ın çevirisi olduğunu ifade eder (2013: 98). Bakırcı'nın verdiği bilgilere bakıldığında bu tezdeki bilgi bize Köprülü'nün, Yangihisar 'nin eserin adı ve tamamını tercüme etmiş gibi verdiği bilginin eksik bir bilgi olduğunu göstermektedir. 2023'te İstanbul'da Erkam Yayınları'ndan çıkan, Necd t Tosun'un Türkistan Dervişlerinden Y  dig r: *Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufi Eserler* adlı kitabının 163-164. sayfaları arasında eser, mütercim, eserin içeriği ve nüshaları hakkında daha doyurucu bilgiler bulunur. Mustafa Aşkar'ın *Tasavvuf Tarihi Literatürü* adlı eserine zeyl olarak değerlendirilebileceği iddia edilen bu eserde TMM'nin B nüshası hakkında hiçbir bilgi yer almaz. N. Tosun, TMM'yi bir ve/veya birden fazla sufinin hayat hik yesi ve menkıbelerinin ele alındığı biyografik (menkıbe, tercüme-i h l, tezkire) tür içerisinde değerlendirmiştir (Tosun, 2023: 15-16).

6. Tercüme-i Mecm ' tu'l-Mu akk k n'in (TMM)  slubu

TMM'nin dili, Doğu Türk yazı dilidir. Bu tarih  Türk yazı dilinin Klasik Sonrası Dönemi'nde kaleme alınan tercüme eserde *Y  gi   ş r *, Türkçenin bütün zenginlik ve güzelliklerini kullanmıştır. Bununla birlikte eserde bazı yerlerin tercümesinin yapılmadığı (065/1-5; B 073/10-B 074/5; B 074/9-B 075/3) görülmektedir. Tercümelerinin yapılmadığı bu yerlerin

genellikle Farsça şiirler olduğu tespit edilmiştir. Bu yerlerin eserin orijinalindeki şekliyle bırakılması, mütercim bu dile yeterince hâkim olamamasından ziyade tarikat içerisinde okunan şiirler olmasıdır. Dolayısıyla mütercim bu Farsça şiirlere müdahale etmeyerek hem bu manevî atmosferi okura hissettirmek hem de bir nevi doğrudan anlatım yapmak istemiştir. TMM'nin aslının Farsça olması, eserde şiirlerine atıf yapılan isimlerin de Fars edebiyatı mensubu isimler olmasına neden olmuştur. Bu isimlerin başında ise Mevlânâ gelmektedir (B 066/13). Bilhassa olaylar anlatılırken uygun olan yerlerde onun *Mesnevî* adlı eserindeki şiirlere başvurulmuştur (B 0046/4, B 066/13, B 075/8-9, 133/3-5). Yine tasavvuf düşüncesinin gelişmesine katkılarda bulunmuş Attâr-ı Nişâbü'rî'nin *Pend-nâmesi* de olayların izahında müracaat edilen eserlerden biridir (B 056/5). Söz konusu şiirler ve eserin özgün şeklinin Farsça olması ile eserde Kur'ân âyetleri ve hadislerle başvurulması *Yengi Hişârî*'nin hem bu dillere hâkim olduğunu hem de din, tasavvuf ve edebiyat alanlarında eğitim alarak kendini yetiştirdiği neticesini ortaya koymaktadır.

Özellikle olayların anlatımında geçen ayetlerin tercümesi, Türk Hakanlığı'nda satır altı tercümelerle başlayıp (Kök, 2004; Ünlü, 2004; Ata, 2004) Hekimoğlu Nüshası (Sağol, 1993), Özbekistan Nüshası (Üşenmez, 2010), Anonim Tefsir/ Orta Asya Kur'an Tefsiri (Usta, 2011) ve Meşhed Nüshası (Şimşek, 2017) ile devam eden İslam'ın mukaddes kitabının ve ayetlerinin tercüme ve tefsiri ile ilgili ileride yapılacak çalışmalara malzeme sunmaktadır. Eserde geçen otuz iki ayetin yukarıda zikredilen eserlerdeki şekilleriyle mukayeseli neşri tarafımızca başka bir çalışma konusu olarak hazırlanmaktadır. İlgili yerlerin ayet olduğu hem satırın üzerinin kırmızı mürekkeple işaretlenmesi hem de *Ḥaḳḳ subḥānehu ve ta'ālā kelām-ı mecîdde ḥaber berîpdür* (B 061/6-7, 079/8, 095/4-5), *āyet-i kerîme-nîng maẓmûnı birle ḳavlulu ta'ālā* (B 027/1-2), *kelāmullāh bile ḳavlulu ta'ālā* (B 042/11-12), *ḳavlulu ta'ālā* (052/8, B 052/13, B 056/9) gibi ifadelerle özellikle belirtilmektedir. Konuyla ilgili örnek kullanımlardan bazıları şunlardır: *vemā erselnāke illā rahmeten lil-ālemine ya'nî Ḥaẓret-i Muḥammed Muştafâ şallāllāhu 'aleyhi ve sellem-ni 'ālemğa rahmet üçün iberdük* (B 014/7-9), *innemā emvālukum ve evlādukum 'aduvven leküm faḫzerühüm ya'nî sizlernîng mālîngızlar ve ferzendi-ñgızler sizlerge düşmen turur* (B 092/6-9).

Eserin dinî bir eser ve muhataplarının İslam dini mensubu kimseler olması münasebetiyle olayların anlatımında hadislerle de başvurulmuştur. Anlatılmak istenen duygu ve düşüncenin, okurun zihninde daha etkili belirmesi ve yer etmesi amacıyla eserde bir tebliğ aracı olarak tam yirmi dokuz yerde hadislerle başvurulmuştur. Bu hadisler ile onların açıklamasına dair birkaç örnek şöyledir: *peygamber 'aleyhi's-selām ayıtpdurlar ki el-kezzābu lā ümmeti ya'nî yalğançı menîng ümmetim imes didiler* (B 089/1), *peygamber 'aleyhi's-selām ayıtpdurlar kim el-'ibâdetü 'aşerete eczâ'in tis'atu minhā talebü'l-ḫelâli ve'l-vâhiduha minhümā sāyiru'l-'ibâdâti minhā ya'nî 'ibâdet on pâre turur toḳuzı ḫelâl yemeklik ve ḫelâl keymeklikde turur bir pâre-si özge sāyir 'ibâdet-ler turur* (B 061/7-8).

TMM yazarının üslubunda ayrıca Türklerin atlı göçebe hayat tarzının izlerini de görmek mümkündür. Bilhassa anlatıma açıklık kazandırmak, soyut kavramları somut kavramlara dönüştürmek yani dilin somutlama gücünü yansıtan ve derin düşüncenin yansıması olan atasözlerine yer verilmesi bunun en güzel örnekleridir. Olayların izahında müracaat edilen atasözlerinden birkaçı şunlardır: *māl-dār köçe bayır dervîş kiçe bayır ya'nî māl-dār her kün köçüp yaylak yerge tüşse mālî ziyāde bolur dervîş kiçe-lerde bîdār bolsa rahmet-i ḫudāvendiğa bay bolur* (B 057/2-3), *yerde ḳaysı uruḡ-nı saçsa şol üner* (B 092/1).

TMM'de ayrıca soyut ve anlaşılması güç kavramları somutlaştırmak, anlatıma açıklık ve güç katmak için verilen örnek kullanımlarda Türk atlı göçebe hayatının izleri de görülmektedir. Yeni Uygur edebiyatında *canlanduruş yöntemi* olarak adlandırılan, bir şeyi başka bir şeyin özellikleriyle betimleyip metne anlamsal derinlik ve duygusal yoğunluk kazandırmak anlamına gelen bu söz sanatının (Bilge, 2024: 1) TMM'de pek çok örneği bulunmaktadır:

şirmerdlerine sūzīş-ğa kirer irdiler mest tive dek āvāz kıılır irdiler an-ḥāzret hem müteḥayyir bolup bu beyt-ni tekrār kıılır irdiler (076/7-8), nācīs hem şoḥbet-lerdin perhīz kıılmıǵızlar olarǵa āšnā bolmaq fişķ fūcūrǵa bā' iş bolur Ḥudādın ġāfil kıılır olarınǵ şoḥbeti-din koy bōridin qaçǵan-dek qaçmaq kerek büzürg-ler aytıpdurlar (094/6-9), Ḥaqq-subḥānehu ve ta'ālā taǵka tecellī kııldı Ḥaqq ta'ālā-nıǵ cemāl ve celāliyyeti-ğa Tūr Taǵı tākat keltürälmadı atқан yüng mişl-lik pāre pāre boldı bu vāķı'a-dın qorqup bī-ḥōd boldı (106/10-12).

7. Tercüme-i Mecmū'ātu'l-Muḥakkıķın'ın (TMM) İmla ve Ses Özellikleri

İmla ve Ses Bilgisi Özellikleri bölümünde, Son Dönem Doğu Türk yazı dilinin imla, ses ve ağız özelliklerini barındıran TMM'nin Berlin (B) nüshasındaki ünlülerin, ünsüzlerin, yabancı kelimelerin, eklerin yazımı gibi imla ile ünlüler, ünsüzler ve bunlarda tespit edilen ses olayları gibi alt başlıkların yer aldığı ses bilgisi özellikleri üzerinde durulmuştur.

7.1. İmla

TMM'de Türkçe kelimelerin kök ve eklerinde bütün ünlülerin gösterilmesi, Uygur imla geleneğinin devam ettirildiğini göstermektedir. Bununla birlikte Türk-Arap hatlı Doğu Türk yazı dili metinlerinde Arapça ve Farsça kelimelerin imlasında değişiklik olmamakla birlikte bu kelimeler ait oldukları dildeki özgün imlaları ile yazılmıştır. Ancak son dönem Doğu Türk yazı dilli metinlerde Arapça ve Farsça kelimelerin orijinallerinde bulunmayan ünlülerin uzun ünlü olarak yazıldığı görülmektedir. Bu ünlülerden /ı/ ünlüsünün Arapça ve Farsça kelimelerin orijinal yazımlarında bulunmadığı hâlde metnimizde gösterildiği tespit edilmiştir. Bu nedenle bu ünlü transkripsiyon alfabesinde tarafımızca /i/ şeklinde gösterilmiştir: dāḥīl (002/4), Ḳāṣīm (022/6), muvāfiḳ (052/5), ḳātīl-dür (091/12), lāzīmdur (112/2). Doğu Türk yazı dili sahasına ait bu eserin imla özelliklerinden bazıları şunlardır:

Bazı eklerin gövdeden ayrı yazılması: dōst-larǵa (014/5), ālem-ǵa (014/7), ay-nıñ (021/13), kiçik-lik-leride (034/9), ḳuvvet-lik (067/3), nefes-dür (112/4), şerīf-ni (104/3).

Kelime ve eklerdeki bütün ünlülerin gösterilmesi: ay-nıñ (002/3), san-sız (014/3), oḳuǵuçı-lar (018/2), üçünçi (020/3), közini (020/10), uluǵlaridin (022/4), bitüdiler (022/8), tapmaǵlıķ (036/6), ötemaḳdur (097/11), körsettim (114/6).

Çokluk ekinde ünlülerin gösterilmesi: evliyā-lar-nıñ (013/3), muḥliş-lar (015/8), oḳuǵuçı-lar (018/2), kitāb-lardin (019/4), mededleri (020/7), kişi-lerge (130/6), küf-leri-niñ (132/6), küze-lerini (132/7).

Kalın sıradan kelimelerdeki s ünsüzü için ص, t ünsüzü için ط harfinin kullanılmaması: san-sız (014/3), sordı-kim (019/8), saḳlar (026/2), toḳuz (028/8), tapmaǵlıķ (036/6), tutsunlar (036/7), taǵka (106/9).

Geniz n'si için ن ve ك harflerinin kullanılması: mıñ (002/3), köñül-lerge (019/11), tañ (065/11), ḳarañǵu (075/7), keñrū (095/11), yeñgi (133/10), mañga (136/13).

Zamir /n/'sinin genellikle kullanılmaması: uluǵlaridin (022/4), orun-larida (028/12), işigide (041/4), muḥabbeti-din (055/7), ḥōşluḳidin (064/2), vehmidin (155/6).

Arapça kelimelerdeki hemzeli kelimelerin yazımında bu ses genelde y ünsüzüne dönüşmüştür: **مُيَاسِر** müyesser (016/11), **فَايِدَاسِ** fāydası (017/4), **نَايِب** nāyib (019/7), **كَايِنَات** kāyināt (060/1), **دَايِم** dāyim (066/12), **مَايِل** māyil (067/2), **اَعَايِب** 'acāyib (0136/8), **شَرَايِف** şerāyif (0141/7).

Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerin genellikle art damak ünsüzü olan ekler almaları nedeniyle kalınlık-incelik uyumunun sık sık bozulması: **رَاہِم** raḥīm-lık (014/5), **اَلَم** 'ālem-ğa (014/7), **دَم** dem-ğaça (015/6), **اَوَّلْکِ** evvelkı (029/4), **وِلَايَتِ** vilāyeti-ğa (029/12), **فَرْزَنْد** ferzend-leriga (040/7-8), **فَاکِرْچِلِک** faķırçılık (049/10), **مُنَاسِب** münāsib-raķ (051/11), **اَوَّلْاَقْدَرْمِز** evvelraķdurmiz (053/10), **لِزْزَتْلِک** lezzetlik (128/5). Bu durumu Eckmann, Arapça ve Farsça kelimelerin Doğu Türkçesindeki telaffuzlarına bağlarken (2012: 28) Eraslan, konuyu imla istikrarsızlığı ile açıklamaktadır (1970: 114). Yabancı kelimelerde görülen bu durum müstensihler tarafından zaman içerisinde Türkçe kelimelere de teheccüz ettirilmiştir (Eraslan, 1970: 115). Kalınlık-incelik uyumunun bahsedilen nedenden ötürü bozulduğu Türkçe bu kelimelere örnek kullanımlardan bazıları şunlardır: **اِشْغَا** işğa (020/8), **سَوْزْغَا** sözğa (054/10), **پُشْغُرْغُو** püşürgu (147/2).

Metinde harekesiz olmasına rağmen Arapça kelimelerin yanlış okunmaması için şedde işaretinin kullanıldığı örnekler: **اَمَمَا** ammā (015/11), **اَلْاَدَسَالَلَاھُو** ḳaddesallāhu (019/2), **اَلْسَیْیِد** seyyid (019/8), **اَلْمُکَمَّمَل** mükemmel (025/10), **اَلْمُدَدَتْدِنْ** müddet-din (028/10), **اَلْکَابِلِیْیَتْدے** ḳābiliyyet-de (029/4), **اَوَّلْکِ** evvelkı (029/4), **اَلْمُونِیْیَر** münēvver (033/12), **اَلْمُجَلَّلَارِیْغَا** mücellālariga (044/2), **اَلْمُفَیْسِر** müfessir (044/3), **اَلْکُوْیْیَت** kuvvet (069/4), **اَلْمُوḤABBET_Nİ** muḥabbet-ni (071/9). Söz konusu yabancı kelimelerin yanı sıra şedde işaretinin /-t/ ile biten fiilere Türkçe GGZ ekinin geldiği örneklerde ikizleşmeyi göstermek için de kullanıldığı belirlenmiştir: **يَتْتِيْلَر** yetti-ler (017/13), **اَلْاَرْتِیْلَار** tartılār (038/1), **اَلْکُورْیَتْتِي** körsettim (114/6), **اَلْاَتَانْگَاتْتِي** tanğ attı (117/3).

Süs unsuru olarak kullanılan üç nokta (۰۰۰) metinde sin harfinin karışmaması için alta, be ve ye ile çe ve ye harflerinin yan yana bulunduğu kelimelerde şeklinde yazılmıştır: **اَلْاَدُوسْتْ-لَارْغَا** dōst-larğa (014/5), **اَلْاَرِیْاَلْیَتْ-غَا** risālet-ğa (014/7), **اَلْاَسْبَبْ-دِنْ** sebeb-din (015/9), **اَلْاَسَان** āsān (015/10), **اَلْاَلْمُون_اَسْبَبْتِي** münāsebeti (015/12), **اَلْاَسْلُوکْاِنِی** sülūkını (016/4), **اَلْاَشِکْیَستْ-لِک** şikeste-lik (016/6), **اَلْاَدُورْیُست** dūrüst (016/7), **اَلْاَنُشْا-نَمْغ** nüşa-nmğ (016/13), **اَلْاَبِیْیَار** bisyār (017/3), **اَلْاَرِیْیُل** resül (017/12), **اَلْاَنِیْیَسْبِت** nisbet (018/6), **اَلْاِیْستْ-سے** iste-se (019/6), **اَلْاَسْزَاوَار** sezāvār (020/8), **اَلْاَسَاناپ** sanap (069/3); **اَلْاَبِیْیَت** bitip (018/2), **اَلْاَبِیْیَل** bile (019/8), **اَلْاَبِیْیُدِیْلَر** bitüdiler (022/8), **اَلْاَبِیْیُکْیَلار** bitügeyler (101/8), **اَلْاَبِیْیُدَار** bīdār (058/6), **اَلْاَبِیْیِلْغِی** bilgeli (068/11), **اَلْاَبِیْیُورْماقْا** bişürmaḳı (114/13).

Özbek Türkçesinde görülmeeyen veya çok nadir görülen; fakat Yeni Uygur Türkçesinde yaygın olan katmerli zamir çekimi: **اَنِیْیَنْگْدِنْ** anıñdın (018/3), **اَنِیْیَنْگْدِنْ** anıñdın (055/13), **اَنِیْیَنْگْدَا** anıñda (071/3), **اَلْمُونِیْیَنْگْدَا** munıñda (104/11).

7.1.1. Ünlülerin İmlası

Doğu Türk yazı dilinde kapalı /é/ sesiyle birlikte dokuz ünlü bulunmaktadır. Bunlar: a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü'dür. Bu ünlülerin yanı sıra Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde /ā, ī, ū/ gibi üç uzun ünlü daha bulunmaktadır. İşte Doğu Türk yazı dilindeki bu dokuz ünlüden beşi ince /e, é, i, ö, ü/, dördü /a, ı, o, u/ ise kalındır. Ayrıca bu ünlülerden beşi geniş /a, e, é, o, ö/, dördü /ı, i, u, ü/ ise dardır. Kapalı /é/ sesi ise Türkçede /e/ ile /i/ arasında yer alan yarı geniş bir ünlüdür.

/a/ ünlüsü: Söz başı /a/ ünlüleri genellikle medli elif ile gösterilmiştir: **اَلْاَلْغَا** alğay (018/3), **اَت** at (020/1), **اَيْی_نَمْغ** ayı-nmğ (021/13), **اَلْاَلْدِیْدِنْ** aldıldın (026/5), **اَز** az (056/13), **اَلْاَچِلُور** açılır (065/13), **اَلْاَغْرِیْکْ-غَا** aḡrık-ğa (066/11), **اَلْاَرْḲَا-لَارِیْدِنْ** arḳa-larıdın (125/3). Bununla birlikte söz başı /a/ ünlüleri şu kelimelerde medsiz elif ile gösterilmiştir: **اَنِیْیَنْگ** anıñ (018/4), **اَيْیُدِلَار** aydılar (026/8), **اَيْیَاغ** ayağ (069/7), **اَرَاْسِیْدَا** arasıda (117/4).

Söz içi /a/ ünlüleri tapğan (019/11), yılan (021/12), yarutmaq (054/9), kalmağay (022/2), yatar (026/4 örneklerinde görüldüğü üzere genellikle elif ile gösterilmekle birlikte kaçan (055/1), yaratkândur (056/9), karamağay (091/1), yağşılıq (101/3), yarar (104/11), balaları (114/3), yarağlıq (153/11) örneklerinde ilk hecedeki a ünlüleri gösterilmemiştir. Söz sonu /a/ ünlüleri ise elif veya güzel h ile gösterilmiştir: beyānıda (020/2), tapsa (020/13); yatsa (026/1), yaşlarıda (049/8), barça (069/7), yana (069/8).

/e/ ünlüsü: Söz başı /e/ ünlüleri elif ile gösterilmiştir: eyle-gil (155/5). Bunun yanında Doğu Türk yazı dili ile yazılmış eserde kök hece /e/'li sözcüklerin yazımında /i/ okutacak şekilde yâ (ی) harfi kullanılmıştır: kilür (26/1), kiçe (35/1), itekleride (40/6).

Söz içi ve sonu /e/ ünlüleri Doğu Türk yazı dili ile yazılmış belgelerde elif veya güzel h ile gösterilmiştir: iste-se (019/6), neme (019/9), yetkürmek-niñg (023/5), içre (023/6), köçe (057/2), bilgeli (068/11), köterip (070/3). Şu örneklerde ise hiç gösterilmemiştir: bölek (026/11), keyin (039/6), keltürüldi (021/3), tepremek-ke (064/10), ketkendür (114/4).

Eski Türkçede kapalı e /é/'li olduğu tespit edilen kelimeler, sistemli olarak /e/ okutacak şekilde hiçbir ünlü kullanılmadan karşımıza çıkar: beş (025/4), yerde (026/4), belinçe (039/5), yetkürdi-ler (039/7-8), haber berdi (040/11), yetmes (043/2), keçmes (064/10), yemeklik (092/9), keymeklikde (092/9), ellik (0105/4). Bununla birlikte kapalı /e/'li olan şu kelimeler aşağıdaki kelimelerde /i/ ile gösterilmiştir: işik (041/4), iligi (041/7), irdi (041/9), digeyler (053/10), işitmek-ke (065/10), tigdi (134/2).

/ı, i/ ünlüleri söz başında ى söz içi ve sonunda ise bazen ى ile gösterilmiş, bazense hiç gösterilmemiştir: ılgap (019/5), istese (019/6), işğa (020/8), ilgeri (021/8), ıberdiler (026/3), işik (041/4), imes (086/9). Söz içinde ى ile gösterildiği örnekler: bile (019/8), dip (019/9), bilmek (024/13), çıkıp (027/6), mindi (040/10), tive (076/7). Söz içinde hiç gösterilmediği örnekler: yılan (021/12), yılı (021/12), her birleri (022/7). Söz sonunda ise her zaman ى ile gösterildiği örnekler: ıarık-lerni (019/6), ikinci (020/2), hiç kaysı (022/8), oğlı (025/3), tigdi (134/2).

/o, ö, u, ü/ gibi yuvarlak ünlüler, söz başında ۇ veya sadece oğlı (25/3) örneğinde ise ı, söz içi ve sonunda ise ı ile gösterilmiş veya hiç gösterilmemiştir: ulansa (018/9), uluğları (19/2), uşbu (019/7), özge (019/6), üçünçi (020/3), uygansa (026/5), uzar (054/4), ot-larını (054/9), olturur (070/4); tüşürdiler (027/6), buyrup (019/2), sözlerdin (019/3), cem bolğan (020/1), koyuldi (020/1), tört (020/1), keltürüldi (021/3), yol (020/13), ölüg (052/11), kuş (114/4); bu (019/3); köngül-lerge (019/11) örneğinde koyu renkli yerde ü ünlüsü yazılmamıştır.

7.2. Ses Bilgisi

İncelemeye esas aldığımız TMM'nin B nüshası, ses-yazı ilişkileri ve dilin iç gelişme tarihine dair bildiklerimizle aşağıda belirtilmeye çalışılan ses bilgisi özelliklerini göstermektedir.

7.2.1. Ünlülerle İlgili Ses Olayları

Bu başlık altında Türkçe kelimelerdeki ünlülerle ilgili ünlü daralması, ünlü genişlemesi, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü düzleşmesi, artdamaksıllaşma, öndamaksıllaşma, ünlü (hece, orta hece) düşmesi ve ünlü birleşmesi gibi ses olayları ses olayları ile ünlü uyumları üzerinde durulmuştur.

7.2.1.1. Ünlü Değişmeleri

İncelenmeye esas alınan eserde ünlü daralması, ünlü genişlemesi, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü düzleşmesi, artdamaksıllaşma, öndamaksıllaşma, ünlü düşmesi ve ünlü birleşmesi gibi ses olayları tanıklanmıştır. Bunların örnekleri ise şunlardır:

Ünlü Daralması:

/e/ > /i/ değişmesi: *irdi* (015/4), *itek-leride* (040/6), *işik* (041/4), *kiçe* (057/3), *kilür* (026/1).

/a/ > /i/ değişmesi: *imdi* (038/10).

/o/ > /u/ değişmesi: *uşbu* < *oş bu* (019/7).

Ünlü Genişlemesi: *yete* < *yeti* (025/11), *alta* < *altı* (066/6).

Ünlü Yuvarlaklaşması

/e/ > /ö/ değişmesi: *öyürgeyler* (055/13).

/e/ > /ü/: *üy-leride* (062/6).

/i/ > /ü/ değişmesi: *üçün* (029/5).

/ı/ > /u/ değişmesi: *bulut-lar* (041/11), *kurutur* (066/12), *okusunlar* (035/4), *unutup* (114/3).

Ünlü Düzleşmesi

/o/ > /a/ değişmesi: *savuk-nı* (111/5).

/u/ > /a/ değişmesi: *tola* (128/9), *boğuzlağan* (061/11).

/ü/ > /e/ değişmesi: *köterdim* (031/10).

/i/ > /e/ değişmesi: *yigirme* (066/6).

Artdamaksıllaşma

ıssığ < *isig* (139/7).

Öndamaksıllaşma

mîng < *bîng* *bîng* (002/3), *iberdiler* < *ıd-u bérđiler* (026/4), *yêngi* < *yañgı* (133/10), *til* < *tıl* 'dil' (135/13), *püşürğu* < *pişür-* < *bişür-* < *bışur-* (147/2).

Ünlü Birleşmesi

andağ < *andağ* < *antağ ok* < *anteg ok* < *anı teg ok* (049/3), *mundağ* (049/5), *iberdük* < *ıd-u bérđük* (014/9), *imdi* < *emdi* < *emti* < *amtı* (038/10), *şol* < *oş + ol* (031/10), *tapalmas irdi* (039/11).

Ünlü Düşmesi

uykulamaqlıg (056/6), *köñg lini* (089/6), *agritmak* (089/6), *ormıda* (099/10).

7.2.1.2. Ünlü Uyumları

Türkçe kökenli sözcüklerde birkaç istisna ile kalınlık-incelik uyumu tamdır. Fakat TT'de ön ünlülerle söylenen bazı Arapça ve Farsça kelimelerin, metinde Türkçe eklerin art ünlülü şekillerini aldıkları görülmektedir. TT'den farklı olarak art ünlüler ile söylendiği için kalınlık-incelik uyumunun sık sık bozulmasına yol açan bu eklerin *‘ālem-ğa* (014/7), *dem-ğaça* (015/6), *şāhib-lığa* (036/11), *seherğa* (058/1), *bende-sığa* (085/11) gibi alıntı kelimelerdeki yönelme durumu eki, *evvelkı* (029/4) alıntı kelimesindeki aitlik eki, *rahīm-lık* (014/5), *‘ācizlık* (16/6), *ḥāce-mizlığı* (021/4), *faķırçılık* (049/10), *lezzetlik* (128/5), *pīrlık* (138/6) gibi alıntı kelimelerdeki isimden isim türetme eki +llG, *münāsib-raķ* (051/11), *evvelraķdur miz* (053/10) gibi alıntı kelimelerdeki karşılaştırma eki +rAK ve Türkçe *püşürğu* (147/2) kelimesindeki sıfat-fiil ekinin kalınlık-incelik uyumunu bozan ekler oldukları tespit edilmiştir.

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun, Doğu Türk yazı diliyle yazılan eserde tam olmadığı görülmektedir. Bilhassa bazı yapım eklerindeki ünlüler Eski Türkçe döneminden beri tek şekilli olmaları münasebetiyle bu eklerin geldiği kelimelerdeki aykırılık metinde de devam etmektedir. Daima yuvarlak ünlü taşıyan ve bu nedenle uyum dışı kalan ekler ise şunlardır: Bildirme fiili {-dUr} *yanmakdur* (087/10), *leşkeridür* (019/10), *bağlık-dur* (097/4), sıfat fiil eki {-Guçl} *okuğuçı* (015/10), *işitğuçı* (015/10), *tevbe kılgıçı* (063/8), *tileğuçı* (063/9), zarf fiil eki {-GUnçA} *açğunça* (056/4), *tartmağunça* (056/13), *tepregünçe* (064/5), ettirgenlik eki {-Ur} *keçürdi-kim* (030/4), *aşurdılar* (057/7), ettirgenlik eki {-dUr-} *sındurur* (017/9), *keltürüldi* (021/3), ettirgenlik eki {-GUr-} *yetkürüp-dür* (018/13), *kigürür* (053/5), emir kipinin T/Ç3Ş ekleri {-sUn} *amel kılsun* (019/7), *bersün* (027/8), *yetkürsünler* (124/12), soru edatı {+mu} *körmeymüsin* (055/9). GGZ T/Ç1Ş ekleri *iberdük* (014/9), *keldük* (129/11), *tarıduķ* (115/5), geniş zamanın T/Ç3Ş ekleri -Ur *hıyānet kıılır* (003/2), *ulanur* (030/3), *yıķılurlar* (030/9), *zuhūrğa kelür* (038/9), *dest berür* (062/5), *kelüp* (028/7) örneğindeki zarf fiil ekinin yardımcı ünlüsü de yuvarlak ünlülüddür.

Belirtme durumu eki her zaman düz ünlülüddür. Bu durum, yazılı dilin yazım geleneğinin sürdürüldüğünü açıkça gösterir: {+I} *közini* (020/10), *savuk-nı* (111/5), *sözni* (155/8), T3Ş iyelik eki {+I} *tört-i* (002/6), *özi-niṅ* (014/5), *maẓmūni* (015/13), *özlügiçe* (020/5), *kūni* (021/3), *te ḥir bolğusıdur* (054/4). Bu özellik ilk biçimleri düz ünlülü olan şu eklerde de karşımıza çıkar: ilgi durumu eki {+nInṅ} *yol-nmṅ* (013/9), *maṭlūb-nmṅ* (016/9), *sülūk-nmṅ* (019/1); ayrılma durumu eki {+dIn} *kündin* (039/1), *mundın* (054/3); aitlik eki {+kı} *evvelkı* (029/4), addan ad türetme eki {+nçl} *törtinçi* (002/5), *toķuzınçı* (002/10), addan ad türetme eki {+slz} *közsis* (151/6), GGZ'nin T/Ç3Ş {-dl} *toğdı* (002/6), *ķoyuldı* (015/7), *sordı* (017/4), *ķoydılar* (029/7), *kördiler* (030/7), emir kipinin T2Ş {-gll} *yetkürgil* (026/6), *üzgil* (98/8) genellikle düz ünlülüddür.

Şu kelimeler de düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık gösterirler: *ķamu* (17/5), *açuķ* (32/2), *neçük* (056/3), *yamğur* (069/9), *ķaranḡḡu* (705/7), *bōri* (094/8), *yalğuz* (096/9), *ķağun* (115/6).

7.2.2. Ünsüz Değişmeleri

Ses-yazım ilişkilerine bağlı olarak belgelerde tespit edilen ünsüzler şunlardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, ħ, k, ķ, l, m, n, ṅḡ, p, r, s, ş, ş, t, ʈ, v, y, z, ʒ, ʒ, ʒ. Eserdeki /ħ, ş, ʒ, ʒ/ ünsüzlerinin varlığı Arapça ve Farsça olmak üzere yabancı dillerden alınma kelimelerin varlıklarıyla ilişkili iken ṅḡ sesi Türkçe kökenli sözcükler için geçerlidir. TMM'nin B nüshasında ünsüzlerle ilgili görülen ses olayları şunlardır:

Ötümlüleşme:

-ķ-, -ķ- > -ğ-, -ğ-: *aṭlıḡ* (025/7), *yanḡlıḡ* (040/13), *tatlıḡ* (067/2), *otluḡ* (086/11), *bozuḡluk* (111/10), *ayaḡlarıḡa* (117/5).

t- > d-: *taşkārıdur* (018/13), *rāst-dur* (036/4), *dip* (065/7), *dek* (094/9), *digil* (104/3), *denġiz* (045/9).

-d- > -g-: *ige* << *ıdı* < *édi* (114/5).

Ötümsüzleşme

b- > p-: *püt* (100/9), *pütün* (115/6), *pütmesler* (129/4), *püşürünġ* (147/2).

-z > -s: *tapmas* (151/5), *pütmesler* (129/4), *küydürmesler* (078/7), *bilmesler* (153/1).

-z- < -s-: *ükzege* (150/8).

Sızıcılışma

-b- > -v-: *tive* (076/7).

-g- > -v-: *savuk* (111/5), *birev* < *biregü* (103/8).

-k- > -h-: *taḥı* (025/13), *yaḥşı* (065/13), *aḥşam* (103/5), *toḥta* (155/8).

-p- > -f-: *tofraḳdın* (085/13), *koḫuşıda* (096/11), *arfa* (111/7), *koḫup* (114/1), *küfde* (136/12).

Akıcılışma

b- > m-: *miner* (134/9), *muzlap* (138/8), *muznı* (139/3), *mundaġ* (148/5), *mundın* (149/1).

-ḳ-, -ḳ > -y-, -y: Eski Türkçe dönemindeki, bazı söz içi ve sonu /ḳ/ sesleri, Batı ve Doğu Türkçesinde düzenli olarak /y/ olmuştur: *uyku* (055/9), *keyin* (028/2), *keygülük* (068/12), *ayaġ* (069/7), *boyı* (144/10), *koḫup* (146/3).

Diğer Ünsüz Değişmeleri

/-b/ > /-y/: *üy-leride* (062/6).

-ń, > -yXn, -y: *koń* > *koḫ* (094/8).

-nġ- > -ġ-: *yalġuz* (096/9).

-ġ- > Ø: *kerek* < *kergek* (021/1), *tofraḳdın* < *toḫurġaḳdın* (085/13), *ḳulaḳ* < *ḳulġaḳ* (090/2).

y- > Ø: *uçalarını* (029/7).

-r- > Ø: *bile* < *birle* (021/10), *imes irdi* < *irmes irdi* (037/2), *ölüg imesdürler* < *ölüg irmesdür* (052/11).

-l- > Ø: *uluġ* < *ulluġ* (022/4) örneğinde ETü.'nün söz içi /-l-/ ünsüzü Oğuz grubu Türk lehçeleri örneklerindeki gibi düşerken *keltürdiler* (035/10), *olturdılar* (037/9) örneklerinde ise ETü.'nün söz içi bu /-l-/ sesleri korunmuştur.

b- > Ø: *olġanmġdın* < *bol-* (036/11). Türk dillerinin tasnifinde ölçüt olarak alınan bu ses olayı incelenen metnimizde sadece bir yerde, Batı Türkçesindeki ol- şekliyle tanıklanmıştır.

-b > Ø: *su* < *sub* (027/8).

Kaynaşma: *mañġa* < *men + ge* < *ben + ge* (039/12), *sañġa* < *sen + ge* (035/1), *kimesne* < *kim ise ne* < *kim erse ne* (015/9).

Göçüşme: *örgetti-ler* (028/13).

Başta /y/ Ünsüzü Türemesi: *yıraḳ* (061/10), *yıġladılar* (057/11), *yıġı* (083/8).

Hece Düşmesi: Bildirme fiilinin ekleşmiş şeklinin ötümlüleştirek "-dUr" şeklinde olduğu hâlde ekleşmemiş şeklinin ise ötümsüz "turur" şeklinde olduğu belirlenmiştir: *budur* (052/13), *bisyārdur* (054/3), *ma'zürdur* (056/7); *düşmen turur* (061/6), *maḳām turur* (108/8).

Ünsüz Uyumu

Kelimelerle onlara gelen eklerin ünsüzleri arasında bir uyum yazımda yoktur. Zira ünsüzle sonlanan isim tabanının son ses konumundaki ünsüzünün niteliğinden bağımsız olarak bulunma durumu eki *vaqt-da* (025/13), *evşāfda* (033/13), *hānqāh-da* (037/7), *sülük-da* (055/3), *fürşat-da* (061/2), ayrılma durumu eki *yırāqdın* (026/4), *vaqt-dın* (028/3), *başdın* (133/10), *cenāze kötermesdin* (140/9), *günāh-dın* (152/9), *muḥālet kıılmaḡda* (080/2), *beyān kıılmaḡda* (084/5) örneklerinde şimdiki zaman eki, geçmiş zaman eki {- (X)p dUr} *aytıpdurlar* (078/4), bildirme eki {+dUr} her zaman *bihraḡdur* (077/10), *vācib-raḡdur* (080/3), *yanmaḡdur* (087/10) /d/'li yazılmıştır. Yönelme durumu eki, gelecek zaman eki {+GA} *ḡalāyık-ḡa* (014/4), *risālet-ḡa* (014/7), *işḡa* (020/8), *kılıç-ḡa* (030/9), *oḡımaḡḡa* (062/1), *nefes-ḡa* (112/8), sıfat-fiil eki {-GAn} *soḡḡan* (001/5), *tapḡan* (052/4), *kaḡḡan* (094/8), *aytḡan* (104/10), gelecek zaman eki {-GAy} *tapḡay* (016/5), *tutḡay* (059/9) örneklerinde de görüldüğü üzere /-G-/'li yazılmıştır. Adlardan meslek adları türetmeye yarayan {+çl}'da ise ek ünsüzü eklendiği ismin son ünsüzünden bağımsız olarak eski biçimini sürdürür: *yalḡançı* (089/1).

Sonuç

Bu çalışmadaki verilerden hareketle şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Türk kültürünün etkisinin güçlü olarak hissedildiği Hocalar Dönemi ile sonrasında medrese ve Nakşibendiye çevresinde Türkçeye ilginin arttığı anlaşılmaktadır. Bu ilgi, Türkçenin bölgede uzun süredir rekabet içinde olduğu Farsçaya karşı üstünlük sağlamasında önemli yeri olan telif ve/veya tercüme eserlerin ortaya konmasını sağlamıştır. İşte bu çalışmada tanıtılmaya çalışılan TMM hem Türkistan'daki Nakşibendiye tarikatının iç dinamiklerinin anlaşılması hem de Türk dilinin bu dönemde tarihî gelişimi ile Farsçaya karşı kazanmış olduğu yetkinlik seviyesini gözler önüne koyması açısından değerli bir eserdir.

TMM'de okurun asıl düşüncüyü çağrışım ve temsil yoluyla iyice anlamasını sağlamak için verilen Kur'an-ı Kerim ayetlerinin Türkçe mealleri, Türk Hakanlığı döneminden başlayan Türk meal ve tefsir geleneğinin gelişimini ortaya koyması açısından önemlidir. Benzer şekilde, eserde geçen hadisler ile bunların Türkçeye tercümelerinin Türk hadis geleneğinin tarihî serüveninin takip ve anlaşılmasında hem ilahiyatçılara hem de Türklük bilimcilere zengin malzemeler sunduğu tespit edilmiştir. Yine eserdeki atasözleri, özlü sözler ve şiirler dönemin dil ve edebiyat kültürü ile zevkinin ortaya konmasıyla anlaşılmasında oldukça yararlı olduğu anlaşılmıştır.

Hocalar Dönemi sonrasının önemli kaynaklarından biri olan TMM üzerine yapılan imla ve ses bilgisi incelemesinde metnin son dönem Doğu Türkçesi dil özellikleri gösterdiği görülmüştür. Metnin Doğu Türkçesi son dönem dil özelliklerini ve bilhassa Yeni Uygur Türkçesine yakın benzerlikler ihtiva ettiği belirlenmiştir. Nitekim Doğu Türk yazı dilinde ilk hecede i ile yazılan *beş* (025/4), *verde* (026/4), *beliḡe* (039/5), *yetkürdi-ler* (039/4-5), *haber berdi* (040/11), *yetmes* (043/2), *keçmes* (064/10), *yemeklik* (092/9), *keymeklik* (092/9), *ellik* (105/4) gibi kelimelerin e ünlüsü ile yazılması, üy < eb (ETü) (062/6) örneğinde -b > -y şeklinde gelişen damaksılaşma ses olayının görülmesi, *anmḡdın* (018/3), *anmḡda* (071/2-3), *munmḡda* (104/11-12) örneklerinde Özbek Türkçesinde görülmeyen veya çok nadir görülen; fakat Yeni Uygur Türkçesinde yaygın olan katmerli zamir çekimi Çağdaş Uygur Türkçesine geçiş sürecinin etkilerini gösteren özelliklerdir.

Yine *beyānıda* (022/2), *uluḡlarıdın* (022/4), *orun-larıda* (028/12), *işigide* (041/4), *vücūdlarıda* (049/5), *vaqt-larıda* (051/9), *dergāhıda* (052/12), *muḡabbeti-din* (055/7), *ḡayālidin* (055/10), *ḡaddidin* (057/7), *ḡöşluḡıdın* (064/2), *lezzetidin* (064/2), *vehmidin* (155/6) örneklerinde T/Ç3Ş iyelik eki almış kelimelerde durum eklerinden önce gelen zamir n'siz kullanımları ve *taḡı* (025/13), *yaḡsı* (065/13), *aḡşam* (103/5), *toḡta* (155/8) örneklerinde -ḡ- > -ḡ- değişimi Doğu Türk imla ve dil özelliklerinin devam ettiğine işaret etmektedir.

Doğu Türk yazı dilinde büyük oranda muhafaza edilen kelime başı t- seslerinin *dip* (065/7), *dek* (094/9), *digil* (104/3) örneklerinde tonlulaşması ve *kerek* (021/1), *tofrağdın* (085/13), *ḡulaḡdur* (090/2) örneklerinde görüldüğü üzere birden çok heceli kelimelerin başındaki -g/-ḡ ünsüzünün düşmesi Oğuz Türkçesinin bazı fonetik özellikleri olarak tanıklanmıştır.

Kısaltmalar

B	Berlin nüshası
CM	Cāmi' ü'l-Maḳāmāt
ETü.	Eski Türkçe
GGZ	Görülen Geçmiş Zaman
MM	Mecnû' âtu'l-Muḥakḳıkîn
T	Taşkent nüshası
T/Ç3Ş	Teklik/Çokluk 3. Şahıs
TMM	Tercüme-i Mecnû' âtu'l-Muḥakḳıkîn
TT	Türkiye Türkçesi

Kaynakça

- Algar, Hamid (1996). Hâcegân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, C. 14, 431. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Algar, Hamid (2013). *Nakşibendilik*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ata, Aysu (2004). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bakırcı, Fatih (2013). *Şalāḫī Gül ü Bülbül (Giriş-Metin-Türkiye Türkçesi Çevirisi-Dizin-Tıpkıbasım)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilge, Bilal (2024). "Yeni Uygur Türkçesinde Söz Sanatı Yöntemi Canlandırma Üzerine Bir İnceleme". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (24): 1-8.
- Çelik, Muhammed Bilal (2013). *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Eckmann, János (1964). "Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 11: 121-156.
- Eckmann, János (2012). *Çağatayca El Kitabı*. (çev.: Günay Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Eraslan, Kemal (1970). "Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (18): 113-12.
- Hartmann, Martin (1904). "Die osttürkischen Handschriften der Sammlung Hartmann". *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin*. Berlin: Zweite Abteilung: Westasiatische Studien, 1-21.
- Kök, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köprülü, Mehmet Fuat (1925). "Türkiyat Haberleri". *Türkiyat Mecmuası*, (1): 327-350.
- Köprülü, Mehmet Fuat (1963). Çağatay Edebiyatı. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* içinde C. 3, 270-323. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Kurban, İklil (1992). *Hocalar Devri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Muginov, Abdulladzhan Muginovich (1962). *Opisanie Uygurskih rukopisey: Instituta Narodov Azii*. Moskva: Yzdatelistvo Vostochnoy.
- Sağol, G  lden (2004). *Harezmi T  rk  esi Satır Arası Kur'an Terc  mesi Giriş-Metin-S  zl  k*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi T  rkiyat Araştırmaları Enstit  s  .
-   en, H  seyin (2021). "İsyan mı H  kimiyet M  cadelesi mi? Cihangir Hoca'nın Siyasi Faaliyetleri", *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4 (1): 80-97.
-   im  ek, Ya  ar (2019). *Harezmi T  rk  esi Kur'an Terc  mesi (Me  hed N  shası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin)*. Ankara: Ak  ağ Yayınları.
- Tosun, Necdet (2001). K  s  n  , Ahmed. *T  rkiye Diyanet Vakfı İsl  m Ansiklopedisi* i  inde. C. 24, 531-532. İstanbul: T  rkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tosun, Necdet (2022). *Hoca Bah  eddin Nak  sbend ve Tarikatı (XII-XVII. Asırlar) H  ceg  n Yolu*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Tosun, Necdet (2023). *Orta Asya T  rk  esiyle Yazılmış Tasavvufi Eserler T  rkistan Dervişlerinden Y  dig  r*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Usta, Halil İbrahim (2011). *Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Poyraz Ofset Matbaacılık.
-   nl  , Suat (2004). *Karahanlı T  rk  esi Satır-Arası Kur'an Terc  mesi (T  EM 235v/3v-450r/7)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstit  s  .
-    enmez, Emek (2013). *Eski Kur'an Terc  melerinden   zbekistan N  shası   zerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-S  zl  k-Ekler)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstit  s  .
- Veli, Kurban (1989). *Uygur   zbek Tatar Kadimki Eserler Tizimlik*. Ka  gar.
- Zaleman, Karl Germanovi   (1911). *Musulmanskiya rukopisi, vnov postupiv  iya v Aziatskiy muzey v 1909-1910 gg*. İzvestiya imperatorskoy akademii nauk. St. Petersburg.